

MOĞOLLAR'DA YAZILI GELENEĞİN KÖKENLERİ VE “CENGİZ TAŞI”

Ekrem KALAN*

Öz: 1206 yılında Cengiz Han liderliğinde birliğini sağlayan Moğollar, Avrasya'nın siyasi, ekonomik ve kültürel tarihinde son derece etkili bir rol oynayacakları bir dönemi de başlatmışlardır. Aynı yıl Nayman Hanı'nın sarayında yakalanan T'a-ta Tonga vasıtasıyla Cengiz Han idaresindeki Moğollar, yazıyla tanışmışlardır. Ardından 1224-1225 yılları arasında Harez̄m Seferi sonrasında dikilen Cengiz Taşı da bu yazıyla taşta kazanmış Moğolca'nın ilk yazılı belgesi olarak kabul edilmektedir.

Moğollar, 1206 yılı gibi geç bir dönemde yazıyla tanışmış olmalarına rağmen, Büyük Moğol İmparatorluğu bünyesinde yazının kullanımı hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu yeni oluşan yazı geleneği sayesinde de sözlü tarihlerini yazıya aktararak gelecek nesillere kıymetli bir tarihî mirası da ulaştırma başarısını göstermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Yazı, Uygur Harfleri, Cengiz Taşı, Yesiingge
Roots of Written Tradition in Mongolian History and “Chinggis’ Stone”

Abstract: Mongols were unified under the leadership of Chinggis Khan in 1206 which also marked a starting point of the important role that they played in political, economic and cultural history of Eurasia. The same year witnessed Mongols' introduction with writing under Chinggis Khan thanks to Tata-tonga who was captured in the palace of Naiman Khan. Then, in 1224-1225, Chinggis's Stone (Yesiingge) was erected after the Khwarez̄m campaign which has this writing on it and this marks the first inscription in Mongolian language.

Mongols were introduced with writing in 1206, a relatively late date, nevertheless the utilization of writing spread quickly under the Great Mongolian Empire. This novel writing tradition enabled them to record their oral histories and a successful transfer of their valuable historical legacy to next generations.

Keywords: Mongols, Writing, Uighur Letters, Chinggis' Stone, Yesiingge

Giriş

Yazının kullanımı ister konar-göçer, isterse yerleşik kültüre mensup uluslar tarafından kurulan devletler açısından son derece elzemdir. Devletin sevk ve idaresinde mutlak suretle yazıya ve bu yazıyla yapılacak yazışmalara ihtiyaç duyulacağı muhakkaktır. Ancak devlet geleneğinin güçlü olduğu milletlerde yazının kullanımı nispeten daha erken dönemlerde zuhur ederken, bazılarında ise gecikmeli, ancak mutlak suretle etkileşimli bir şekilde gerçekleşmiştir. Konar-göçer bir medeniyetin temsilcilerinden olan Moğollar, yeri geldiğinde bozkırdaki en büyük rakipleri, yeri geldiğinde en önemli müttefikleri olan Türklerle ortak bir tarihi ve kültürel geçmişe sahip olmalarına rağmen yazının kullanımı anlamında Türklerden

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. Antalya / TÜRKİYE.
E-posta: ekremkalan@akdeniz.edu.tr ORCID No: 0000-2000-7944-299X

uzun bir dönem sonra ancak köklü bir yazılı geleneğe dâhil olmuşlardır. Nitekim Türkler gibi Moğollar'ın tarihi de yerleşik kültürü temsil eden Çinli, Hintli, İranlı, Arap ve Bizanslı tarihçilerce kaleme alınmıştır. Moğollar'ın tarih sahnesinde önemli bir rol üstlenmeye başladıkları XIII. yüzyılla birlikte tarih yapmanın yanı sıra, kendi tarihlerini yazmaya da başlamışlardır.

Günümüzdeki verilere göre, XIII. Yüzyıl öncesine ait Moğolca yazılmış tarihî belge bulunmamaktadır.¹ Bu noktada Moğollar'ın yazılı geleneğe dâhil olmaları hususunda Moğol yazı dilinin tasnifinin de net bir şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Nitekim ünlü Altayist ve Mongolist Nicholas Poppe, Moğol yazı dilinin tarihini, Eski, Orta ve Çağdaş olmak üzere üçe ayırmıştır (Poppe 1992: 3). Poppe, Moğolca konuşma dilinin tasnifinde XII. yüzyıla kadarki dönemi Eski Moğolca dönemi olarak kabul etmekle birlikte, Moğol yazı dilinin de bu dönemde kullanılan Güney Orta Moğolca, Batı Orta Moğolca ve Doğu Orta Moğolca olmak üzere bu üç diyalekten sonuncusu üzerine inşa edildiğini iddia etmektedir (Poppe 1965: 21).

Çalışmamızda, söz konusu tasnife göre ve eldeki veriler ışığında XIII-XV. yüzyıllar arasındaki Orta Dönem ele alınacaktır. Bu dönemde, özellikle XIII-XIV. yüzyıllar arasında Moğol Abecesinde kullanılan harfler Uygurcadan alındıkları şekilleriyle, yani herhangi bir değişiklik yapılmaksızın kullanılmıştır. Daha sonra özellikle Tibet Budizmi (Lamaizm)'nin Moğol toplumunda köklü bir şekilde yerleşmesiyle birlikte Tibetçe ve Sanskritçe sesleri vermek için harflerde bazı küçük değişiklikler yapılmıştır (Poppe 1965: 16).

Moğolların Yazıyla Tanışmaları

Moğollar'ın diğer konar-göçerler gibi yazıyla tanışmaları eldeki veriler doğrultusunda çok da eski ve köklü bir geçmişe dayanmamaktadır. Eski Türkler gibi göçebe iktisadiyatına dayalı bir yaşamın temsilcisi olan Moğolların yazısı, Soğd Abecesinin bir ürünü olup, Uygurlar vasıtasıyla Cengiz Han zamanında Moğollarca kullanılmaya başlanmıştır. Moğolların ilk defa Uygur yazısı ile tanışması, 1206 yılında büyük ihtimalle Türk oldukları kabul edilen Naymanlar'ın ülkesini ele geçirdikleri dönemde mümkün olmuştur.² Nayman Hanı T'a-yang Han'ın mühürdarı hazine ve mali işlerine bakan en güvenilir veziri olan T'a-t'a Tonga'yı esir ettikten sonra Nayman Han'ının mührünü gören Cengiz Han, bunun ne olduğunu sormasıyla bu önemli süreç başlamıştır (Ögel 2002: 153). Mührün ve dolayısıyla da yazının ne kadar önemli bir vazife icra ettiğini öğrenen Cengiz Han, T'a-t'a Tonga'dan bu yazıyı oğullarına ve diğer prenslere öğretmesini istemiştir (Barthol'd 1963: 452). Bu noktada Tarih-i Cihangüşa'nın yazarı Cüveynî, Moğollar'ın kendi yazılarının olmadığından bahisle, Moğol gençlerinin yazıyı bilmeyip, Uygurlar'dan

¹ 1975 yılında Moğolistan'da keşfedilen VI-VII yüzyıllarda Brahmi harfleriyle yazılmış Hüis Tolgoy (Göbek Tepe) Yazıtı'nın kısa süre önce okunmasının ardından bazı filolog ve epigraflar tarafından adı geçen yazıtın dilinin Moğolca olduğu, bu sebeple de Moğol yazılı kültürünün çok daha eskilere hatta Göktürk dönemine kadar uzandığına dair görüşler ortaya atılmaktadır. Bu konuyla ilgili ortaya konulan veriler netleşince, Moğol yazısı ile ilgili mevcut bilgilerimizi güncellememiz gerekebilir.

² Bu konuyla ilgili olarak başta efsanevi anlatılar olmak üzere çeşitli dayanaklara dayandırılan özellikle Moğol filologların farklı görüşleri vardır. Bu hususlara dair ayrı için bkz. (Ersoy 2007: 394-396)

öğrendiklerini, ayrıca Cengiz Yasası diye bilinen bozkır yasasının da yazıya ancak bu dönemde geçirilebildiğinden bahisle, Moğollar'ın yazıyla tanışmaları hususuna açıklık getirir (Cuveyni 2004: 19).

Bu şekilde Uygur yazısı başta Moğol sarayındakiler olmak üzere zamanla tüm Moğol Noyanları tarafından da kullanılmaya başlamıştır. Yalnız söz konusu yazıyı Uygurlar Soğdlardan aldıkları gibi yani sağdan sola ve yatay olarak -Arap harflerinin yazılış şeklinde olduğu gibi- yazmak yerine Turfan Kataloğu'nda yer alan belgelerde de görüldüğü üzere dikey olarak ve soldan sağa yazmışlardır. Moğollar da Uygurlardan aldıkları şekliyle bu yazıyı kullanmaya başlamışlardır. Ancak ilerleyen dönemlerde Moğolca sesleri tam olarak yansıtmadığı için bazı yeni harfleri kendi yazılarına dâhil etmişlerdir. Fakat asıl konumuzun kapsamında yer almadığı için bu husus üzerinde durmayacağız.

1206 Kurultayı ile Cengiz Han'ın liderliğinde birliğini tamamlayan Moğollar, önce Uygurları daha sonra da Karlukları ve uzun bir mücadelenin ardından da Harezmsahları kendilerine bağlamışlardı. Uygurlar ve Karluklar savaşmadan, kendi istekleriyle, Cengiz Han'ın yüksek hâkimiyetini tanımışlardı. Ancak Harezmsah Muhammed'in cihan fatihi olma emeliyle girişmiş olduğu faaliyetler hem kendi hayatına mal olmuş, hem de bin yıldır Türk hâkimiyetinde bulunan Türkistan sahasının Moğol atlılarının işgal ve yıkımlarına maruz kalmasına sebep olmuştur (Barthol'd 1963). Cengiz ve oğulları tarafından kazanılan bu büyük zafer Moğolları daha sonraki ileri harekâtları için de teşvik etmiştir. Bütün bu sebeplerden dolayı Harezmsah zaferi, 5 yıl kadar sonra Moğolların ilk yazılı belgesi olarak kabul edilen Cengiz Taşı'nda yerini almıştır.

"Cengiz Taşı"nın Bilinmeyenleri ile Cengiz Taşı'nın Tarihi ve Filolojik Önemi

Höhögçin Tahia (1225)³ yılında dikilen Cengiz Taşı'nın üzerinde 5 satır ve 21 kelime bulunmaktadır. Cengiz Taşı, Buha-soçihay (Buhiin Hooloi) denilen yerde tüm Moğol Noyanlarının katıldığı kurultay sonrasında Yesüngge Noyan, okla 335 ald mesafeden (1 ald = 1 kulaç ~ 1,6 m.) hedefi vurduğu için, mergen⁴ unvanını almıştır. Bu olayın ardından Yesüngge Mergen'in hatırasına yukarıda da değinildiği üzere "Cengiz Taşı" olarak bilinen yazıt dikilmiştir (Perlee 1962). Taşın içeriğinde Cengiz Han'dan bahsedilmez ancak yazıtın ilk satırı iki kelime ile yani "Çingis – qan-i (Cengiz Kağan'ın)" kelimeleriyle başladığı için İ. Ya. Şmidt (Schmidt 1834: 243-256) tarafından "Cengiz Taşı" adı verilmiş ve ilim âlemince de bu adla anılmıştır. Cengiz Taşı, Uygur harfli Moğolca Yazıtlar arasında ayakta kalan en eski anıtlardan biridir. Yazıt üzerindeki inceleme ve araştırmaların uzun tarihi, Cengiz Taşı'nın Moğol paleografisi, epigrafisi, tarihi ve filolojisinin farklı düzeylerinin gelişimini de ortaya koymaktadır. Bu taş, elimizdeki verilere göre Moğolların ilk yazılı belgesi olma özelliğini taşımaktadır. Bu taş, hem tarihi bir belge olması hem de Harezmsah Devleti'nin adına yer vermesi hasebiyle de büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca Cengiz idaresindeki Moğolların Harezmsah Seferi (1220-1225)

³ Mavi Tavuk Yılı.

⁴ Mergen, Moğolca'da iki anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan ilki akıllı, zeki, ikincisi de nişancı demektir. Hatta yapılan yarışmalarda birinci olanlara "Ulsın Mergen (Ulusun Nişancı)", unvanı verilmektedir.

dolayısıyla Türkistan'a vermiş oldukları önemi de bu taş sayesinde öğrenebilmekteyiz.

Cengiz Taşı hakkında pek çok bilim insanı tarafından çalışmalar yapılmıştır. Cengiz Taşı üzerinde ilk çalışmaları gerçekleştirenler; G. Spasskiy (Spasskiy 1819: 108-121), İ. Ya. Schmidt (Şmidt 1839a: 27-33; Şmidt 1839b), D. Banzarov (Banzarov 1861: 268-292), İ. A. Klyukin (Klyukin 1927: 5-39), S. Murayama (Murayama 1950: 108-112) gibi çeşitli milletlere mensup araştırmacılar 1950'li yıllara kadar aşağıda da kapsamlı bir şekilde değineceğimiz üzere metni, birbirinden farklı şekillerde çözümlenmişlerdir. 1960 yılında Moğol tarihçi H. Perlee, Ermitaj Müzesi'ndeki Cengiz Taşı'nı bizzat inceleyerek, kendisinden önceki araştırmacıların aksine çok daha doğru bir tahlille yaptığı çalışmayı, 1962 yılında "Çingisiin Çuluunii Biçees" (Perlee 1962: 3-23) adlı kapsamlı makalesinde yayınlamıştır. Perlee'nin ardından, Ts. Damdinsüren (Damdinsüren 1957), Ş. Bira (Bira 1996: 194-196), D. Tömörtogoo (Tumurtoogoo 2006) gibi değerli Mongolistlerde bu konuda önemli çalışmalar yapmışlardır.

"Cengiz Taşı" üzerinde yapılan inceleme ve araştırmalar iki bölümden oluşmaktadır. Bunlardan ilki taşla ilgili bilgiler olup; burada anıtın başlangıçtaki konumu, muhafaza edildiği yer, mektuplaşmalara dayanan arşiv belgeleri ve St. Petersburg'a ulaştırılması gibi hususlardır. İkinci bölüm ise, yazıtı dair ilk incelemeler ve yapılan araştırmalar, yazıtın fonetiği, morfolojik yapısı, paleografik ve epigrafik özellikleri ile söz dizimi konularındaki farklı görüşler ile nihai olarak taşın metninin tercüme yer almaktadır. Bütün bunlara ek olarak da taşın adına dikildiği anlaşılan Yesünger'in tarihî şahsiyeti ile siyasî ve askerî faaliyetleri hakkında yapılan incelemeler ve ortaya konulan bilgilerdir.

Cengiz Taşı, yukarıda da bahsedildiği gibi Ortaçağ Orta Asyası'nın XIII. yüzyıla ait eşsiz arkeolojik ve epigrafik bulgularından biridir. Taşın tarihçesi Cengiz'in kardeşi Cüci-Hasar'ın oğlu Yesünger'e ve onun tarafından kurulduğu düşünülen Transbaykal Bölgesi'ndeki Hirhira Yerleşimi ile yakından ilişkilidir. Cengiz Taşı'nın tarihçesi, yukarıda da değinildiği üzere, XIII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Cengiz Taşı'nın keşif öyküsü önemli ölçüde Transbaykal Bölgesi Devlet Arşivi'ndeki (GAZK) "Nerçin Maden İdaresi" adlı fondaki (GAZK F. 31) bir dizi belgenin incelenmesi sayesinde önemli ölçüde ortaya çıkarılmıştır. Adı geçen fon, XVIII yüzyıl ile XX. yy başları arasında faaliyet gösteren Nerçin Maden Fabrikaları faaliyetleri hakkında bilgi veren belgelerden oluşmaktadır.

Konumuzu ilgilendiren belgeler, "1824 ile 1845 yılları arasındaki Rus Çarı'nın Sekreteryası tarafından tarihi yönüyle ön plana çıkan nadir eserler ile tahrip edilmesi yasaklanan yapıları gösteren Nerçin civarının haritasını 3 nüsha olarak hazırlanması işine dair taleplerini" içeren belgelerdir (Gosudarstvenniy arhiv Zabaykal'skogo kraya (GAZK) : 1086-1090).

1824 yılında Rus Çarlığı hanedan üyelerinden N. P. Rummyantsev Sibiry Bölgesi'nde bulunan ve Sibiry'nın eski halklarına ait paralar ve onlara ait elyazmaları gibi bazı tarihi eşyalara sahip olma arzusunun dile getirmiştir (GAZK: 987). Rummyantsev'in bu talebi, Rus Çarlığı Sekreteryası'nın Nerçin Dağ Bölgesi İdaresi (NDBİ) Başkanı Timofei Stepanoviç Burnaşev'e iletilmiştir. Ardından Burnaşev kendisine bağlı tüm fabrikaların müdürlerine, bölgelerinde bulunan tüm tarihî eserlerin toplanarak, koruma altına alınmasını emretmiştir. Maden mühendisi

Zlobin, NDBİ başkanına "granitten yapılmış birkaç mermer idolün" Nerçin Fabrikası'nda muhafaza edildiğini hatırlatmıştır (GAZK: 999).

1827 yılının Mart ayında doğrudan Rus Çarlığı Sekreteryası'ndan T. S. Burnaşev adına, tarihî yapılar ve diğer tarihî eserler hakkında açıklamalar ve planlamalar şeklinde kapsamlı bilgilerin sunulması yönünde talimat alınmıştır. Buna ek olarak, Doğu Sibirya Valisi'nin Sekreteryası aracılığıyla İçişleri Bakanlığından bu yapıların tahrip edilmesinin önlenmesi ve koşullarının kontrol edilmesine dair talimatları bildiren bir mektup gelmiştir (GAZK: 1019,1021-1022).

Bu arada, G. İ. Spasskiy 1819'da "Sibirskiy vestnik" adlı St. Petersburg dergisinde "Drevnosti Sibiri (Sibirya'nın Eski Tarihi)" başlıklı bir makale yayınlamıştır. Bu makalede, taştan ejderhalar ile yazıtlı bir plakanın bulunduğu Argun Nehri çevresindeki tarihî kalıntılardan bahsedilmektedir (Spasskiy 1819: 121).

Muhtemelen bununla bağlantılı olarak Rus Çarlığı Sekreteryası'ndan NDBİ Başkanına "Kirkir (Hirhira) ve Konduy (Honduy) Nehirleri'ndeki tarihî kalıntılar arasındaki, Nerçin Fabrikası'nda bulunan üzerinde Moğol yazısı oyulmuş granit taşın, su yoluyla Kolivan-Voskresensk Fabrikaları'nın idarecisine teslim edilmesi yönünde bir emir gönderilmiştir." NDBİ'nin yeni başkanı S. P. Tatarinov (8.1.1830) emri aldığını doğrulayıp, bundan sonra (24.1.1830) Rus Çarlığı Sekreteryası'na Moğolca yazıtı incelediğini ve yazıtın iki eşit olmayan parçaya ayrılmış bir halde bulunduğunu iletmıştır (GAZK: 1031-1033).

Bir sonraki raporda (1.2.1830) S. P. Tatarinov, Rus Çarlığı Sekreteryası'na taşın ölçülerinin de belirtildiği, ön ve yan yüzünü tasvir eden bir resim sunmuştur. Aynı ay, Sekreteryanın kayıt görevlisi İvanov, Aleksander Vasilyeviç Popov'a iletilen taşın resminde görülen yazının Popov tarafından Rusça'ya çevrildiğini S. P. Tatarinov'a bildirmiştir. Bu çeviri, A. V. Popov'un S. P. Tatarinov'a gönderdiği bir mektupta yer almaktadır (GAZK: 1034-1035,1037).

Ancak ne yazık ki arşiv belgeleri arasında bu özel mektuba ulaşılamamıştır. Özellikle belirtmek gerekir ki, o dönemdeki adıyla Kazan Üniversitesi'nde mezun olan A. B. Popov, bu esnada Moğolca'yı kapsamlı bir şekilde öğrenmek amacıyla İrkutsk'ta bulunmaktaydı. O dönemde yazıt, iki parça halinde ayrı ayrı iki ahşap sandığa konularak, nakledilmeye hazır hale getirilmişti. Sandıklar 56 pud (1 Pud = 16,38 kg) 35 libre (1 libre = 453,59 gr) ağırlığında idi (GAZK: 1038). Bu bilgiden hareketle Cengiz Taşı'nın yaklaşık olarak ağırlığının yaklaşık 1 ton kadar olduğu anlaşılmaktadır.

Bir sonraki belgede yazıtın bulunduğu ahşap sandıkların 1832 yılında St. Petersburg'a ulaştırıldığı bildirilmektedir. 29 Mayıs 1833 tarihinde başkent St. Petersburg'tan S. P. Tatarinov'a gönderilen yazıda, Transbaykal'dan gönderilen taşın araştırmacı Schmidt'in incelemelerine göre çok önemli bir eser olup, Büyük Fatih Cengiz Han dönemine ait yegâne belge olduğu belirtilmiştir. Mektubun devamında Maliye Bakanı'nın yazıtın keşfedildiği yer ve zaman ile Nerçin Bölgesi'ndeki tarihî eserler hakkında kapsamlı malumat talep ettiği belirtilmiştir (GAZK: 1044-1046).

S. P. Tatarinov 30 Ağustos 1830 tarihinde maden mühendisi A. Taskin'e vermiş olduğu emirle, Cengiz Taşı ile ilgili tüm veriyi toplayıp, ayrıca Kliçkin Madeni ve

Konduyev Slobodası'nı (şehrin banliyösü) ziyaret etmesini istemiştir (GAZK: 1047-1048). Taskin ona verilen talimat doğrultusunda adı geçen yerleri ziyaret etmiş ve Cengiz Taşı'nın 1802 yılında dönemin NDİ yöneticisi Çernitsin tarafından bulunup, aynı dönemde Nerçin Fabrikası'na taşındığını ortaya koymuştur. Şef madenci Milnikov'un A. Taskin'e anlattığına göre Cengiz Taşı, Kliçkin Madeni'den yaklaşık 17 km mesafedeki Hirhira Nehri'nin sol yakasındaki Urulyungui ile buluşup, Urulyungui'nin Argun Nehri ile birleştiği yerde bulunmuştur. Taskin, Milnikov tarafından gösterilen yerde, Cengiz Taşı'nın bulunduğu Hirhira Vadisi'nde yüzey araştırması yaptığı esnada 1.5 sajen' (1 sajen' =2,1 m) çapında çok yüksek olmayan yuvarlak bir tepe şeklinde bir kurgan tespit etmiş olup, kurganın etrafına düzenli bir şekilde dizilmiş çok da büyük olmayan yuvarlak granit levhalar yerleştirildiğini bildirmiştir. Bu granit taşların herhangi bir yapıya mı ait olduğu, göçebelere ait tapınak veya geçici ikametgâh mı olduğu, ya da Cengiz Han dönemine veya sonrasına ait olduğu kesin olarak tespit edilemeyen alelade bir yapının temeli mi olduğu belli değildir.

Bu bölgenin devamında Hirhira Nehri boyunca Hirhira'nın Urulyungui Nehri'ne yaklaştığı yerin sağ kısmında kalıntılar tespit edilmiştir. Cengiz Han'ın atalarının adıyla anılan bu kalıntılar, burada yer alan düzensiz tepeleri oluşturmuştur. Bu durum buradaki yapıların varlığını kanıtlama konusunda yeterli olabilir; ancak ne tür yapıların bulunduğu konusunda net bir bilgi vermemektedir. Bu kalıntılarda ayrıca Çupin tarafından Moğolca yazılı bir bakır metal bulunmuştur (GAZK: 1079-1084). Ancak bu bakır metale dair ne arşivlerde ne de müzelerde herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Cengiz Taşı, yukarıda da değinildiği üzere 1802 yılında yerel halkın yardımlarıyla, NDİ yöneticisi Çernitsin tarafından keşfedilmiştir. Cengiz Taşı, Cengiz Han döneminde Büyük Moğol İmparatorluğu hâkimiyeti altında olup olmadığını bilemediğimiz, bugünkü Rusya Federasyonu ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki sınır boyuna çok yakın bir yerde bulunan Priargun Bölgesi'ndeki Ust'-Tasurkay ile Tartel'tuy (Okoska) Dağı arasındaki tarihi Hirhira Yerleşimi (50.305207, 118.28724)'nde bulunmuştur. Ancak bu noktada önemli bir husus, uzun yıllardır bu taş üzerinde çalışan araştırmacılar dâhil olmak üzere herkesin dikkatinden kaçmıştır. Nitekim taşın metninde, Harezmsâh Seferi dönüşünde Batı Moğolistan'daki Buha-soçihay denilen yerde kurultay toplandığı esnada yaşananlar anlatılmaktaydı. Eğer ki Cengiz Taşı XIII. yüzyılda Buha-soçihay'da yazılıp, dikildiyse aradan geçen 6 asır sonunda neden Transbaykal bölgesinde keşfedilmiştir? Ayrıca Hirhira'nın Urulyungui Nehri'ne yaklaştığı yerin sağ kısmında bulunan Hirhira şehrinin kalıntıları üzerinde uzun zamandır araştırma yapan arkeologların tespitine göre burası, Yesünger'in başkentidir.

Cengiz Taşı'nın bu şehirde bulunmuş olmasından hareketle, taşın Batı Moğolistan'da dikildiği, ancak sonradan Cengiz tarafından Cüçi-Hasar ve onun evlatlarına bırakılan Hasar Yurdu'nun merkezi olup, Yesünger'in idarî merkezini teşkil eden Hirhira şehrine getirilmiş olduğu görüşü, araştırmacılar tarafından yaygın olarak kabul edilmektedir. Ancak Cengiz Taşı'nın buraya nakledilmesinin gerekçesi net bir şekilde ortaya konulmamıştır. Ayrıca Moğolca ilk yazılı belge olarak kabul edilen Cengiz Taşı'nda Cengiz Han'ın kahramanlıkları yerine, dönem dönem aralarının açıldığı kardeşi Cüçi-Hasar'ın (bu hususa aşağıda kapsamlı değinilecektir)

oğlu Yesünger'in Cengiz Han döneminde bir yazıtla ölümsüzleştirilmesi çok da ihtimal dâhilinde görünmemektedir. Bu durumda Cengiz Taşı'nın, Yesünger'in kendi şehrini kurduktan sonra geçmişte yaşanan bir hadiseye atıfta bulunarak, Taşı sonradan yazdırıp, kendi şehrinde dikirtmiş olması daha kuvvetli bir ihtimal gibi durmaktadır.

Burada bahsedilen Hirhira şehrinin hava fotoğrafları incelendiğinde şehrin batıdan doğuya 1,9 km, kuzeyden güneye doğru 0,7 km uzunluğa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu ölçülere göre şehrin genel alanın 130 hektara ulaştığı görülmekte ve bu açıdan bakıldığında 1220-1257 yılları arasında Moğol İmparatorluğu'nun başkentliğini yapan Karakurum şehrinde daha büyük olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Naoto Şiraişi'nin planına göre, Karakurum'un yüzölçümü 100 hektardan büyük değildir (Artem'ev 2005: 7-8). Bu açıdan bakıldığında Yesünger'in Moğol İmparatorluğu bünyesinde sahip olduğu siyasî ve ekonomik gücün boyutları da daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Cengiz Taşı, keşfedildikten sonra başta Rus Mongolistler, ardından Avrupalı ve diğer yabancı oryantalistler tarafından bilimsel araştırmalara konu olmuştur. Yerel tercümanlar ve Buryat Lamaların yardımıyla metni okumaya çalışan G. İ. Spasskiy, 1818'de yayımlanan bilimsel çalışmasında Cengiz Taşı ile ilgili olarak ilk kez şu ifadeleri ortaya koymuştur: "... Cengiz Taşı granit türü bir taştan yapılmış olup, 2 arşin⁵ 13 verşok⁶ uzunluğunda, 14,75 verşok genişliğinde ve 5 verşok kalınlığındadır. Yazıttaki yazı yukarıdan aşağıya doğru yazılmıştır. Her ne kadar Moğol veya Kalmuk yazısıyla güzel ve belirgin bir şekilde yazılmışsa da şimdiye kadar kimse bu metni tam olarak okuyamamıştır. Fakat yazıttaki bazı kelimeleri... birinci satırın aşağı kısmında "Moğol Halkları" ikinci satırın başında "Çingis-Kagan" ve benzeri ifadeleri çözümlenmek, taşta büyük bir önem kazandırmakta olup, bu durum buna benzer anıtların da çözümlenmesinde yardımcı olabilir." (Spasskiy 1819: 122-123) Taşa dair yapılan fiziksel incelemeler neticesinde taşın net olarak bölgede bolca bulunan granitten yapılmış olduğu teyit edilmiş olup, boyunun 202 cm, eninin 74 cm, kalınlığının da 22 cm olduğu net bir şekilde ortaya konulmuştur (Gongorcav 1982: 33).

Ancak G. İ. Spasskiy'nin çalışmasında yazıtın fizikî durumuna dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. N. S. Şçukin tarihi anıtı daha sonra incelemiş ve notlarına şöyle yazmıştır: "Kliçkin Madeni'ne giderken yolda, Moğolca yazılı anıtın yıllarca üzerinde durduğu yuvarlak granit bir kaideden ötürü bir çökme veya bir oyuk bulunmaktadır. Yazıtın üstünde sütunlarla (dikmelerle) bir çatı örtüsü vardı... Bu çardak yıkılınca, taş yere düşüp ikiye bölündü, ancak ne şanstır ki, yazı hasar görmedi" (Şçukin 1852: 46). Buradan hareketle pek çok araştırmacı tarafından aşağıda da değinileceği üzere taşın St. Petersburg'a nakli sırasında kırıldığına dair görüş, Şçukin'in yaptığı yüzey çalışmasına göre gerçekçi görünmemektedir. Ayrıca yazıt üzerindeki sundurma veya çatı tarzındaki yapının inşasının gerekliliğini daha iyi anlamak adına Moğolistan ve yakın coğrafyadaki iklim koşullarının taş yazıtlara etkisini net bir biçimde ortaya koymakta fayda vardır. Adı geçen bölgede genellikle yazıt olarak kullanılan granit ve kireç taşı karışımı olan iri taşlar, gerek iklim

⁵ 1 Arşin = 0.71 m.

⁶ 1 Verşok = 4.445 cm.

koşulları, gerek yağışlar gerekse kuş dışkısı nedeniyle daha kısa sürede tahrip olmaktadır. Nitekim Moğolistan ve çevresindeki Türk Dönemi yazıtlarının üzerinde böyle bir yapı bulunmadığı için bahsedilen sebeplerden ötürü daha fazla tahrip olmuşlardır. Bu da yazıtın dayanıklılığını arttırmak amacıyla sundurma veya çatı benzeri bir yapının inşasının sebebini de net bir şekilde ortaya koymaktadır.

A. K. Kuznetsov, XIX. yüzyılın bölgesel etnografi uzmanlarının “Cengiz Taşı”nın ilk muhafaza edildiği yerden nakline dair verilerine dayanarak, Cengiz Taşı’nın Kirkira (Mo. Hirhira) yerleşiminden 1830 yılında madenin idarecisi Çevkin tarafından, Nerçin Fabrikası’na nakledildiği yönündeki malumatı kabul etmekle birlikte, taşın, 1832 yılına kadar bu fabrikada muhafaza edildiğini belirtmiştir (Kuznetsov 1925: 58). G. İ. Spasskiy’nin dilekçesine binaen “Cengiz Taşı” Nerçin’den gönderilen altın kervanyıyla birlikte St. Petersburg’ta Maliye Bakanlığı’na iletilmiş, orada sanayi ürünleri sergisinde sergilendikten sonra, serginin kapanışıyla birlikte, Schmidt ile Banzarov’un üzerinde inceleme yapacakları Asya Müzesi’ne nakledilmiştir. Cengiz Taşı, 1935’te bugün hala bulunduğu Bilimler Akademisi tarafından Ermitaj Müzesi’ne transfer edilmiştir (Rumyantsev 1955: 287). Yazıt metnini bozan ve taşın çözümlenmesini zorlaştıran taş üzerindeki çatlama hususunda araştırmacılara arasında farklı görüşler olsa da V. E. Radnayevev, taşın nakliye esnasında kırılmış olma ihtimali üzerinde durmaktadır (Radnayevev 2012: 239). Hâlbuki Şçukin’in vermiş olduğu bilgilere göre Cengiz Taşı, nakliye esnasında değil, bulunduğu yerde üzerinde bulunan sundurma benzeri çardağın zaman içerisinde yıkılarak, taşın devrilmesine yol açması sonucunda yere düşüp kırılmış olma ihtimali kanaatimizce daha makuldür.

Yazıtı okuyan bilim adamlarından G. İ. Spasskiy, İ. Ya Schmidt, D. Banzarov gibi araştırmacılar, dönemin imkânları doğrultusunda yazıtın kopyalarını oluşturmuştur. Ayrıca V. V. Radlov, Ermitaj’da sergilenen yazıtın estampajını *Atlas drevnosti Mongolii* adlı eserinde yayınlamıştır (Radlov 1892: XLIX). Böylece yayınlanan bu resimler sayesinde daha sonraki dönemde yazıtla ilgili yapılan çalışmalara önemli katkılar sağlanmıştır (Radnayevev 2012: 241).

Yukarıda da değindiğimiz üzere, Cengiz Taşı’ndaki metni ilk yayınlayan G. İ. Spasskiy ve İ. Ya. Schmidt’in ardından ilk kapsamlı çalışma Buryat asıllı Rus Mongolist D. Banzarov tarafından gerçekleştirilmiştir. D. Banzarov, yazıtın metnini paleografik olarak, dilbilgisel açıdan analiz etmiş, sözcükleri ve sözcük öbeklerini anlamlı bir şekilde yorumlayarak, tarihsel bakımdan da iyi ve inandırıcı bir şekilde açıklamıştır. İ. Ya. Schmidt’in yanlış okumasını düzelterek, yazıtın incelenmesine dönemi açısından büyük bir katkıda bulunmuştur. Metin ilk kez Banzarov tarafından derli toplu bir şekilde anlamlandırılıp, Rusça olarak şu şekilde verilmiştir: “Когда Чингисъ-хань, послѣ нашествія на городъ Сартагуль (хивинцевъ), возвратился, и люди всѣхъ монгольскихъ поколѣній собрались въ Буга-Сучигаѣ, то Исункѣ получили въ удѣль триста тридцать пять воиновъ хонгодорскихъ (Cengiz Han, Sartagul halkını (Hiveliiler) istiladan dönerken, Moğol asıllı herkes Buga-Suçigai’de toplandığında, Yesünge’nin payına Hongodor’un üç yüz otuz beş savaşçısı düşmüştü.)” (Banzarov 1891: 99)

1927’de İ. A. Klyukin, Radlov’un *Atlas drevnostey Mongolii* adlı eserindeki estampajları kullanarak metnin yeni bir okuma ve çevirme önerisinde bulunmuş, argümanlarıyla birlikte bütün bir monografi kaleme almıştır (Klyukin 1927: 5-39).

Klyukin'in çevirisi, yazıtın metnine dair daha önce yapılan araştırmalarda ortaya konulan sonuçlarda pek çok değişiklik yapmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen ne Schmidt'in ne de Banzarov'un çalışmaları bilimsel değerlerini kaybetmemiştir (Radnayev 2012: 244).

D. Banzarov'un ve İ. Klyukin'in tercümelerini anlamsal bir bütün halinde birleştiren S. V. Kiselev, çevirinin ayrıntıları ve yorumu olmadan, Klyukin'in okumalarına dayandırarak, anıtın Cengiz Han'ın yeğeni Yesünger'nin ödüllendirilmesi amacıyla dikildiğini ortaya koymuştur (Kiselev 1961: 103).

Metnin en son bilinen okumalarından birisi I. de Rachewiltz'e ait olup, en zor okunan kelime ve ifadeler, tarihlendirme ve noktalama işaretlerine sorunlar bir nebze de olsa giderilmeye çalışılmıştır: "Cengiz Han, Sartagul (Müslümanlar) Halkı hâkimiyeti altına alıp, otağını kurmuş (ve) bütün Moğolların İmparatorluğu'nun soyluları Buqa-/S/oçiyai (?)= Buqa /S/uçiyay'da toplandığında uzaktan atış müsabakasında Yesünger okla 335 kulaçtan vurdu" (Rachewiltz 1976: 487-488) Rachewiltz'in metni anlamlandırması sonucunda Cengiz Taşı'na dair pek çok soru işareti giderilmiştir.

Nihai olarak ünlü Mongolist Domii Tömörtogoo'nun okumasının (Tumurtogoo 2006: 9) günümüz Moğolcası'ndaki karşılığını temel alıp, metni modern Moğolca olarak "Çingiz Haanii Sartuul irgen daguulc buuc, Hamag Mongol Ulsiin noyadıg Buha-soçihai horigdsond Yesünger ontudrun gurvan zuun guçin tavan aldas dur ontudlaa" şeklinde aktarıp, Türkiye Türkçesi'ne de: "Cengiz Han'ın Türkistan halkını idaresi altına alıp Hamag Moğol noyanlarını Buha-soçihai'da topladığında Yesünger (ok) attığında 335 kulaç mesafeden hedefi vurdu." şeklinde tercüme etmemiz mümkündür.

Taşın dikilişi hikayesi hakkında kısaca bilgi verecek olursak; yukarıda da kısaca değinildiği üzere bu taş, Cengiz Han'ın öz kardeşi Cüçi Hasar'ın ikinci oğlu Yesünger Mergen (Baatarbileg 2000: 54) anısına dikilmiştir. Bozkır toplumlarında nişancılık büyük bir meziyet olarak kabul edilmekte olup, Yesünger de babası Cüçi-Hasar gibi son derece iyi bir nişancıdır. Nitekim MGT'de Yesünger'nin babası Cüçi-Hasar'ın okçuluk konusundaki mahareti Öelün Ana tarafından aşağıdaki gibi dile getirilmiştir:

Hasar güp güçlü olduğu için

Sançıp uzaklaşanları

Attığı okun gücüyle

Toplayıp getirir.

Süratle kaçanları

Vuran okun gücüyle

Katıp getirir. (Moğolların Gizli Tarihçesi (MGT) 2011: 208)

Anıtın adına dikildiği kesin olarak bilinen Yesünger'nin kimliği ile tarihî ve siyasî faaliyetleri konusunda elimizdeki veriler kısıtlı olmakla birlikte bu hususta en geniş bilgiyi Reşidüddin'de bulmaktayız. Reşidüddin'e göre, Cüçi-Hasar'ın dolayısıyla da Yesünger'nin yurdu, Kuzeydoğu Moğolistan'da Erhün (Mo. Ergüne), Hülenor ve Hilar bölgelerinde yer almaktaydı (Raşid-ad-din 1952: 52). Adı geçen bu bölge Moğol İmparatorluğu'nun sınır boyunda yer almaktadır. Söz konusu anıtın

Cüçi-Hasar'ın yurdunda bulunması, son derece dikkate şayandır. Cengiz Han'ın dört kardeşi arasında en büyüğü olan Cüçi-Hasar kendisinden iki yaş daha gençti. Cengiz Han her ne kadar küçüklüğünden bu yana Cüçi-Hasar ile iyi ilişkiler kurmuş olsa da dönem dönem aralarının açıldığı da bilinmektedir. Özellikle Teb tener'in aralarını açmaya yönelik fitnessi sebebiyle iki kardeşin karşı karşıya gelmeleri söz konusu olmuş, anneleri Öelün Ana'nın araya girmesi sonucunda çıkması muhtemel hadiselerin önüne geçilebilmişti (MGT: 207-208).

Reşidüddin'in verdiği malumata göre: "Cüçi-Hasar'ın kırk civarında çocuğu olmakla birlikte, bunlardan sadece üçü yani Yeku (Yegü), Tuku (Tügü) ve Yesungu (Yesüngge) ön plana çıkmayı başarmıştır. Cengiz Han'ın yarlığında ise sadece Yeku ve Yesungu'nun adlarına yer verilir. Yeku kısa Tuku ise ondan da kısaydı. Yesungu ise uzun boylu al yanaklı, uzunca suratlı ve uzun sakallıydı." (Raşid-ad-din 1952: 51-52).

Cüçi-Hasar'ın en azından 1213 yılına kadar yaşadığı bilinmektedir. Cürçetlere karşı sefer sırasında Moğol ordusunun sol kolunu yönetmiş ve denizin kıyısından giderek imparatorluğun kuzey başkentini ele geçirmiştir (MGT 2011: 220). 1219'da Harezmsahlara üzerine yapılan sefer esnasında görünüşe göre Cüçi-Hasar çoktan ölmüştü ve bundan dolayıdır ki Cengiz Han şöyle buyurdu: "Hasarın mirasını onun mirasçılarından birisi yönetsin" (MGT 2011: 226-227).

Cüçi-Hasar'ın ölümünden sonra büyük oğlu Yegü, babasının yerini aldı. Ögedey Han'ı 1233 ve 1235-1236 yılları arasında ziyaret eden Güney-Sung diplomatlarının yazdığı "Hei Ta shi lu"da Büyük Hanla birlikte sekiz kişinin adını vermektedir ki, bu sekiz kişiden birisi de Yegü'dür (Hung 2012: 45).

Yegü'nün ölümünden sonra Hasar'ın Uлуу, Yegü'nün oğlu Harhasun tarafından yönetilmeye başladı. 1251'de ölümünün ardından nihayet amcası Yesüngge tarafından ulusun yönetimi ele alındı. Reşidüddin'e göre, "Mengü-han ve Kubilay-kaan dönemlerinde, Yesungu Coçi-kasar'ın yardımcısıydı onun şöhreti son derece yaygındı. O önemli konularda ve devlet meselelerinin görüşülmesinde yer alır ve büyük bir saygı görürdü. Geleneklere göre, Yesungu babasının, aile büyüklerinin ve genç akrabalarının tüm ordu ve kabilelerinden sorumluydu." (Raşid-ad-din 1952: 52)

1185 yılında doğan Yesüngge⁷, Cengiz Han'ın en büyük kardeşi Cüçi-Hasar'ın üçüncü oğluydu. Kardeşler arasındaki ilişkiler her zaman iyi değildi, ancak Cengiz Han'ın en zor dönemlerinde çıkan çatışmalara rağmen, kardeşi Cüçi-Hasar'ı her zaman desteklerdi (Tsendina 1998: 30-35).

Cengiz Han'ın Yesüngge'ye olan teveccühü, 1223'te Ongon-Dalan-Kuduk bölgesindeyken, Cengiz Han'ın "ölüm saatinin yaklaştığına dair bir rüya" gördüğünde, Moğol prenslerden yalnızca Yesüngge'nin, Cengiz Han'ın yanında olması gerçeğiyle kanıtlanmaktadır. Cengiz Han'a oğulları Ögedey ve Toluy'un uzakta olup olmadığını ve acilen onlara haber göndermesini istediği kişi de Yesüngge idi (Raşid-ad-din 1952: 231-232). Bu zaman zarfında Yesüngge'nin, Büyük Han'ın muhafız kıtasından sorumlu olduğunu varsaymamız mümkündür.

⁷ Reşidüddin, 1260 yılındaki Büyük Kurultay'da Yesüngge'nin 75 yaşında olduğunu belirtir ki, buradan hareketle 1185 yılında doğduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bkz. (Raşid-ad-din 1952a: 52)

Nitekim 1206 yılındaki Kurultayda Cengiz Han, pek çok düzenlemeyle birlikte muhafız kıtasını da prens ve beylerin yönetiminde yeniden taksim ederek, düzenlemiştir. Büyük Han, ulusunun ilk yönetim organizasyonu tesis ederken, bu seçkin birimin rolü iyice ortaya konulmuştur.⁸

Yesünger, Cengiz Han'ın öncülüğünde başlayan askeri kariyerinin ardından, Eylül 1229 yılında Ögedey Han'ın, Temmuz 1251'de de Mönge Han'ın seçildiği kurultaylara katılmıştır. Ardından da, Sung Hanedanı'na karşı düzenlenen seferde Moğol ordusunun sol kanadının komutanlarından biri olarak görevlendirilmiştir. Yine 1253 yılında Kore'ye düzenlenen sefere de iştirak etmiştir (Rachewiltz 1976: 493).

Ağustos 1259'da Mönge Han'ın ölümü üzerine Karakurum yakınlarında yurt tutmuş olan en küçük kardeşi Arig-Buha, Moğol geleneklerine uygun olarak, tahta çıkmak için harekete geçmiştir. Bütün bu olan bitenler karşısında Kubilay, Haziran 1259'da Kaiping'te başka bir kurultay düzenleyerek, kendini "Moğolların Büyük Kağanı" ilan etmiştir. Kubilay'ın organize ettiği bu alternatif kurultayda (Dalay 1983: 34-36), Kubilay'ı Büyük Kağan seçen Moğol prenslerinden birisinin de Yesünger'in olması kuvvetle muhtemeldir.

1260 yılında yapılan iki kurultay sonucunda ortaya çıkan iki Büyük Kağan, Arig-Buha ile Kubilay arasında imparatorluk tahtı için kanlı mücadeleler devri başlamıştır. Yesünger bu durumda Kubilay'ın geleneklere aykırı olarak tahtı ele geçirilmesini desteklemiştir. Kubilay'ın ordusu, zaferi kat'i kılmak gayesiyle Karakurum'u işgal etmiş, ardından şehrin muhafazası için Yesünger Noyan'ı bırakarak, kendisi esas kuvvetlerle Kaiping'e geri dönmüştür. Ordunun ana kuvvetleri ayrıldıktan bir müddet sonra Arig-Buha, Karakurum'da kalan Yesünger'in kuvvetlerini yenerek, Karakurum'u geri aldıysa da Kubilay'ın gönderdiği kuvvetlere mağlup olarak, şehri terk etmek zorunda kalmıştır (Dalay 1983: 36-37).

Kubilay ile Arig-Buha arasında yaşanan taht mücadelesinde Yesünger ordusuyla birlikte belirleyici bir rol oynamıştır. Kuşkusuz, Kubilay Han da Yesünger'e olan güvenini ve şükranlarını ifade etmek maksadıyla 12 Mayıs 1262 tarihinde ejderha boynuzlu ve kabzasında: "Yüan resmi tarihinde ölümsüzleştirilen Büyük Prens Yesünger'in mührü" ifadesini içeren altın bir mühür vermiştir. Arig-Buha nihayet 1264 Ağustosunda Kubilay tarafından mağlup edilince, Arig-Buha ve destekçilerinin sorgulamaları Yesünger tarafından gerçekleştirilmiştir (Rachewiltz 1976: 494).

Yesünger'in ölüm tarihi hakkında elimizde kesin bir malumat yoktur, ancak Reşidüddin'in verdiği malumata göre Kubilay Han döneminde (1260-1294), Cüçü-Hasar'ın Ulusu'na Yesünger'in oğlu Amagan hükmetmekteydi (Raşid-ad-din 1952: 52). Reşidüddin Yesünger'in fiziki durumu hakkında bilgi verirken, 75 yaşında olduğu halde kafasında tek tel bile beyaz saç olmadığını belirtmektedir (Raşid-ad-din 1952: 52).

⁸ Keşikten (Muhafız Alayı) için bkz. (Kıçanov 1993: 150-156)

Sonuç

1225 yılında dikildiği artık araştırmacılarca kabul edilen Cengiz Taşı, Uygur harfli ilk Moğolca metin olarak kabul edilmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki, yazı olmadan özellikle de geç Ortaçağ'da böylesine muazzam büyüklükteki bir devleti idare etmek neredeyse imkansızdır. Dolayısıyla her ne kadar Moğol İmparatorluğu'nda bozkır gelenekleri sürdürülmekte olsa da, Moğolistan coğrafyasında kendilerinden önce kurulmuş olan Göktürk ve Uygur Kağanlıkları gibi Türk siyasi teşekküllerinde yazının yaygın olarak kullanılmış olması, aynı siyasî şemsiyenin altında yer alan ve aynı kültürel unsurlara bağlı olarak yaşayan Moğollar'ın asırlar sonra yazıyla tanışmış olmalarını açıklama hususunda yetersiz kalmaktadır. Bu noktadan hareketle henüz daha eskisi elimizde bulunmadığı için Cengiz Taşı'nı ilk Moğolca belge olarak kabul etsek de, ilerleyen zamanlarda yapılacak çalışmalarla bu verinin güncellenmesi söz konusu olabilir.

Cengiz Taşı, Moğollar'ın yazılı kültüre geçişleriyle ilgili önemli bir dönüm noktasını oluşturmakla birlikte Moğollar'ın sosyal yaşantısına ve geleneklerine dair bazı ipuçlarını da bünyesinde barındırmaktadır. Metnin taşa kazınışı, yazıtın korunmasına yönelik alınan tedbirler, Moğollar'ın bu hususta tecrübeli olduklarını göstermektedir. Ayrıca yazının kullanımıyla birlikte bu yazının öğretileceği mekânlar yani okulların tesisi noktasında da yeni soru işaretlerinin zuhur etmesine neden olmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak ileride yapılacak çalışmalar derinleştikçe Moğollar'da yazı geleneği, yazıt dikme, anıtsal yapı oluşturma gibi hususlarda yeni bakış açılarının da ortaya çıkmasına imkân verecektir.

Kaynakça

- ARTEM'YEV, A. R., (2005), "Noviye issledovaniya drevnemongol'skih gorodov Vostochnogo Zabaykal'ya", *Vestnik DVO RAN*, II: 3-18.
- BAATARBİLEG, Yo., (2000), *Mongolın tüühiin arvan doloon caran (1027-2000)*, Ulaanbaatar.
- BANZAROV, D., (1861), "Obyasneniya mongol'skoi nadpisi na pamyatnika Knyazyia İsunke, plemyanika Çingis-hana", *Zapiski İmp. Arh. Obs.*, III, Sankt-Peterburg, 268-292.
- BANZAROV, D., (1891) "Obyasneniya mongol'skoi nadpisi na pamyatnika Knyazyia İsunke, plemyanika Çingis-hana", *Çyernaya vera, ili şamanstvo u Mongolov i drugiya statiya Dorji Banzarova*, Red. G. N. Potanin, Sankt-Peterburg: Tipografiya İmp. AN, 88-105.
- BARTHOLD, V. V., (1963), *Soçineniya, T. I - Turkestan v epohu mongol'skogo naşestviya*, Moskva: Vostoçnoi literaturı.
- CUVEYNİ, Ata-Melik, (2004), *Çingişan-İstoriya zavoyevatelya mira*, per. s angliskogo E. E. Haritonova, Moskva: Magister-Press.
- DALAY, Ç., (1983), *Mongolia v XIII-XIV vekah*, Per. P. Nihlay, Moskva: Nauka.
- de RACHEWILZT, I., (1976), "Some Remarks on the Stele of Yisünge", *Tractata Altaica*, Wiesbaden: Harrassowitz, 487-508.
- TUMURTOGOO, Domii, (2006), *Mongolian Monuments in Uighur-Mongolian Script (XIII-XVI centuries)*, Institute of Linguistics, Academia Sinica, Taipei.
- ERSOY, F., (2007), "Moğol Yazısının Tarihî Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22: 393-404.
- GONGORCAV, U., (1982), *Mongolın Ertniy Harvuul Temtseen*, Ulaanbaatar: Ulsın Hevleliin Gazar.
- Gosudarstvenniy arhiv Zabaykal'skogo kraya (GAZK)*, F. 31. Op. 1. D. 861. S. 986-1090.

- HAMBIS L., (1960) "A propos de la «Piorre de Gengis khan»", **Melanges publics par l'institut des Hautes Etudes Chinoises**, 2, Paris, 141-157.
- PERLEE, Hödööd, (1962), "Çingisiin Çuluunii Biçees", **Studia Mongolica**, III, 13-15: Ulaanbaatar, 3-23.
- HUNG, Shao, Da Ya Peng, Ting Xiu, (2012), **Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu & Hei Ta shi lu**, (Çev. A. Danuu), Ankara: Ötüken.
- KIÇANOV, Ye. İ., (1993), "Keşikteni Çingis-hana (o meste gvardii v gocudarstve koçevnikov)", **Mongolica: K 750-letiyu "Sokrovennogo Skazaniya"**, Moskva: Nauka, 148-156.
- KİSELEV, S. V., (1961), "Gorod mongol'skogo İsunke, na r. Hirhira v Zabaykal'ye", **Sovetskaya Arheologiya**, IV, Moskva, 103-127.
- KLYUKİN, İ. A., (1927), "Drevneysaya mongol'skaya nadpis' na Harhirskom (Çingisovom) kamne", **Trudı DBGU**, VI, No: 5, s. 5-39.
- KUZNETSOV, A. K., (1925), **Razvalini Konduyskogo gorodka i yego okrestnostey, Vladivostok, İzd. DVGU**, 58.
- Moğolların Gizli Tarihçesi**, (2011), (Çev. M. L. Kaya), (Yay. Haz. E. Kalan), İstanbul: Kabalcı Yay.
- Mongolçuudın Tüüh Soyolın Atlas**, (2004), Red. B. Enhtüvşin, O. Şagdarsüren, H. Sampildendev, B. Sumyaa, Ulaanbaatar: Nüüdiin soyol irgenşliig sudlah olon ulsın hüreelen.
- Mongolın Nuuts Tovçoo**, (1957), (Orç. Ts. Damdinsüren), Ulaanbaatar: Ulsın hevleliin gazar.
- MURAYAMA, S., (1950), "Über die Inschrift auf des «Stain des Cingis»", **Oriens**, III, 1: 108-112.
- ÖGEL, B., (2002), **Sino-Turcica: Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.
- POPPE, N., (1965), **Introduction to Altaic Linguistics**, Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- POPPE, N., (1992), **Moğol Yazı Dilinin Grameri**, (Çev: Günay Karaağaç), İzmir: EÜ Edebiyat Fakültesi Yay.
- RADLOV, V. V., (1892), **Atlas drevnostey Mongolii**, Sankt-Peterburg: Tipografiya İmp. AN.
- RADNAYEV, V. E., (2012), **Mongol'skoye yazıkoznaniye v Rossii v I polovine XIX v.: Problemi naslediya**, I, 1: Ulan-Ude: İzd. Buryatskogo nauçnogo tsentra SO RAN.
- RAŞİD-AD-DİN, (1952), **Sbornik letopisey**, tom I, kn. II, per. O. İ. Smirnova, Moskva-Leningrad: AN SSR.
- RUMYANTSEV, G. N., (1955) "Primeçaniya", **Dorji Banzarov-Sobraniye soçineniy**, Moskva: AN SSR, 253-349.
- SCHMIDT J., (1834), "Bericht über eine Inschrift der ältesten Zeit der Mongolen-Herrschaft", **Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg**, VI, 2: 243-256.
- SPASSKIY, G., (1819), "Drevnosti Sibiri", **Sibirskiy vestnik**, Ç. IV, 108-121.
- BİRA, Şagdarın, (1996), "Çingisiin çuluunii biçeesiin tuhaid", **MCM**, I, 2 (17, 18), Ulaanbaatar, 194-196.
- ŞÇUKİN, N. S., (1852) "Oçerki Zabaikal'skoy oblasti", **Jurnal Ministerstvo vnutrennih del**, Period vtroy, Ç. 37, Sankt-Peterburg, 11-47.
- ŞMİDT, İ. Ya., (1839b) "O novom perevode mongol'skoi nadpisi na izvestnom pamyatnike Çingis-hana", **Sankt-Peterburgskiye Vedomosti**, No: 224.
- ŞMİDT, İ. Ya., (1839a) "Protsess o Mongol'skoi nadpisi na pamyatnike Çingis-hana: O novom perevode mongol'skoi nadpisi na izvestnom pamyatnike Chingis-hana", **Oteçestvennyye zapiski**, T. VII, 27-33.
- TSENDİNA A. D., (1998), "Hasar i Çingis v letopisyah Mergen-gegena i Cambadorci", **Mongolica IV- 90-letiyu so rojdeniya Ts. Damdinsürena posvyaçayetsya**, Sankt-Peterburg: Peterburgskoye vostokovedeniye, 30-35.

EKLER

Cengiz Taşı'nın Fotoğrafi

Yesungge'nin İdarî Merkezi (Hirhira Şehrinin Uydu Fotoğrafi)

Araştırmacılar	Birinci Satır	İkinci Satır	Üçüncü Satır	Dördüncü Satır	Beşinci Satır
Schmidt	Çingis – qan-u	Sartayul irge ejleju bayoju qamuy monyol olos-un	erteni boya oryai qoriysan dur	jürenke ... un yurban jajun yučin tabun elbun eliyiye	dur çinduralyan
Banzarov	Çingis – qan-i	Sartayul iran tauliju bayoju qamuy monyol olos-un	arat-i Buya Suçiyai quriysan-dur	Yesünke Konyodor-un yurban jajun yučin tabun	dur ontuulaya
Klyukin	Çingis – qan-i	Sartayul erke tayuliju bayuju qamuy monyol olos-un	noyon-i boytoyoçiyar (?) qoriysan-dur	Jsunke ontodor-un yurban jajun yucin tabun aldas	dur ontudulaya
Murayama	Çinggis – qan-i	Sartayul irge dayuju bayuju qamuy mongyol olos-un	noyad-i Buya Suçiyai quriysan-tur	Yecunge ontudur-un yurban jajun yucin tabun aidas	-tur ontoçalayai
Hambis	Çinggis – qan-i	Sartayul irgan/d/ayliju bayuju qamuy Mongyol ulus-un	noyad-i Buqa-/S/uçivai (?) quriysan-dur	Yisungka ontudur-un yurban jajut yučin tabun aldas	-tur ontudulayan
Perlee	Çinğis – qan-i	Sartayul irke /t/ayliju bauju qamuy Mongol ulus-un	noyat-i Buqa Sujigai qurigsan tur	Yisunke ontudur-un; qurban jaut quçin tabun aldas-	-tur ontudlq-a
Rinçen	Çingis – qan-i	Sartayul irge/d/uuliju bayuju qamuy Mongyol ulus-un	noydd-i Buqa-/S/oçiyai quriysan-dur	Yisunge ontudur-un yurban jajud yučin tabun aldac	-tur ontudulaya
Tömörtogoo	Çinggis – qan-i	Sartayu:l irge [d]a(γ)u:lju bayu:ju Qamuy Monyol ulus-un	noyad-i Buqa-[s]oçiqai quriydsan-dur	Yisungke ontodor-un yurban jajud yučin tabun aldas	tur ontud(u)lay-a:

Louis Hambis Tarafından Hazırlanan Tablo'nun Eklemeler Yapılarak Düzenlenmiş Hali⁹

⁹ L. Hambis, “A propos de la «Pierre de Gengis khan»”, *Melanges publies par l'institut des Mautes Etudes Chinoises*, Vol. 2, Paris, 1960, s. 144-145.